

СЕКЦІЯ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.174 (4):346

ПРОВІДНА РОЛЬ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ПРИ КОНТРОЛІ БЕЗПЕКИ ПРОДУКЦІЇ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Білий О.О., аспірант
кафедри господарського права та господарського процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Робота присвячена визначенню правових аспектів у системі управління ризиками при контролі безпеки продукції, що виводиться на ринок. Угода «Про асоціацію між Україною та ЄС» містить вимоги щодо приведення законодавства України до вимог Регламенту (ЄС) № 765/2008 Європейського Парламенту та Ради, Директиви 2001/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Рішення № 768/2008/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Директиви Ради 85/374/ЄЕС у частині запобігання введенню в обіг небезпечної продукції, запровадження ринкового нагляду та контролю за такою продукцією за стандартами ЄС, а також відповідальності за шкоду, завдану внаслідок дефекту продукції, що введена в обіг. Показано, що характеристика ризику є категорією інтегральною й визначається ймовірністю наявності або ступенем значимості відомих або потенційно несприятливих наслідків для здоров'я та безпеки людини. Така ймовірність оцінюється за кількісними чи якісними показниками і визначається рівнями: «низький», «середній» або «високий».

Ключові слова: законодавство, контроль, ризик, безпека, продукція, ринок, адаптація, ЄС.

Робота посвящена определению правовых аспектов в системе управления рисками при контроле безопасности продукции, которая выводится на рынок. Соглашение «Об ассоциации между Украиной и ЕС» содержит требования по приведению законодательства Украины к требованиям Регламента (ЕС) № 765/2008 Европейского Парламента и Совета, Директивы 2001/95/ЕС Европейского Парламента и Совета, Решение № 768/2008/ЕС Европейского Парламента и Совета, Директивы Совета 85/374/ЕЭС в части предотвращения введения в оборот опасной продукции, внедрение рыночного надзора и контроля за такой продукцией по стандартам ЕС, а также ответственности за вред, причиненный вследствие дефекта продукции, введенной в оборот. Показано, что характеристика риска является категорией интегральной и определяется вероятностью наличия или степени значимости известных или потенциально неблагоприятных последствий для здоровья и безопасности человека. Такая вероятность оценивается по количественным или качественным показателям и определяется уровнями: «низкий», «средний» или «высокий».

Ключевые слова: законодательство, контроль, риск, безопасность, продукция, рынок, адаптация, ЕС.

Bilyy O.O. THE LEADING ROLE OF RISK MANAGEMENT SYSTEMS IN CONTROL OF PRODUCT SAFETY: LEGAL ASPECTS

The article is devoted to legal aspects of definition of risk management system under control of product safety output to market. The agreement «Agreement on Association between Ukraine and EU» contains requirements for legislation of Ukraine to be corresponded to Regulation (EC) № 765/2008 of European Parliament and of Council, Directive 2001/95/EC of European Parliament and of Council, Decision №768/2008/EC of European Parliament and of Council, Council Directive 85/374/EEC in a part of preventing introduction into circulation of dangerous products introduction of market surveillance and controls of such products according to EU standards, as well as liability for damages caused due to a defect of product, which was put into circulation. It is shown that risk profile is determined by category and integrated probability of presence or degree of importance known or potential adverse health and human security. This probability is measured by quantitative or qualitative indicators and defined by levels: «low», «medium» or «high».

Key words: legislation, control, risk, safety, products, market, adaptation, EU.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вектор розвитку вимагає усунення бар'єрів на шляху вільного руху товарів і адаптації законодавства України до законодавства в межах єдиного європейського ринку. При цьому безпечність довкілля та сучасна дієва система безпеки повинні відігравати провідну роль у соціально-економічному розвитку нашої країни на сучасному етапі. Свого часу

на Європейському форумі щодо правового забезпечення безпеки продукції (PROSAFE) (9–10 листопада 2011 р.) було прийняте рішення щодо набуття Україною повноправного членства в цій організації, що надало можливість доступу до інформації із сповіщальної інформації системи запобігання про небезпеку продукції RAPEX, загальноєвропейської бази даних споживчих і професій-

них продуктів європейської система нагляду за ринком (ICSMS), і віртуального простору загального робочого простору європейських установ (CIRCA) [1, с. 124]. На сьогодні після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у відповідності до Плану імплементації Регламенту (ЄС) № 765/2008 Європейського Парламенту та Ради, Директиви 2001/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Рішення № 768/2008/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Директиви Ради 85/374/ЄЕС з питань безпеки продукції та ринкового нагляду здійснюється розробка дієвого механізму запобігання введенню в обіг небезпечної продукції, запровадження системи ринкового нагляду та системи контролю такої продукції, а також європейського принципу відповідальності без вини виробника за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції, що введена ним в обіг [2].

У сучасних умовах будь-який суб'єкт господарювання, як і споживач, стикається в своїй діяльності з невизначеністю та ризиками. Процес управління ризиком охоплює різні аспекти роботи з ризиком, від ідентифікації та аналізу ризику до оцінки його допустимості й визначення потенційних можливостей зниження ризику за допомогою вибору, реалізації і контролю відповідних управляючих дій [3, с. 90]. При цьому суб'єкт господарювання, який планує вивести на європейський ринок свою продукцію, зобов'язаний гарантувати її відповідність основним вимогам директив ЄС, зокрема щодо безпеки продукції навіть у тому випадку, якщо окремі його складові виготовлені іншим підприємством. Це, в свою чергу, пов'язує ризики суб'єкта господарювання з ризиками споживача і потребує врегулювання з урахуванням приватного та публічного інтересів.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти забезпечення якості продукції на ринку, яка безпосередньо пов'язана з її безпекою, були проаналізовані в роботах Р.І. Байцара, М.М. Кузьміної, Л.Р. Левчук, М.М. Микійчука, О.В. Орленка, О.П. Письменної, Ю.Р. Плахтія та інших науковців.

Обов'язкові для застосування та виконання вимоги стосуються тільки безпеки продукції, яка повинна бути закріплена в технічних регламентах. Всі інші вимоги стосуються здебільшого якості продукції та послуг, та віднесені до сфери стандартизації, в основі якої лежить принцип добровільності застосування й виконання стандартів.

Аналіз ризиків слід розглядати як структурний процес, метою якого є визначення як вірогідності, так і розмірів несприятливих наслідків досліджуваної дії, об'єкта або системи [3, с. 91]. При цьому, як несприятливі наслідки розглядається шкода, що може бути нанесена людям, майну або навколишньому середовищу. При проведенні аналізу ризиків здійснюється ідентифікація небезпеки, аналіз частоти небезпеки, а також аналіз її наслідків.

Метою статті є визначення правових аспектів у системі управління ризиками при контролі безпеки продукції, що виводиться на ринок.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- встановлення співвідношення між якістю та безпекою продукції;
- пошук механізму створення дієвої системи визначення ризикових видів продукції на відміну від ризиків видів діяльності суб'єктів господарювання, що існує нині в Україні.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України, що регулює безпеку продукції, складається із Законів України (ЗУ): «Про захист прав споживачів» [4], «Про підтвердження відповідності» (втратить чинність 1 січня 2016 року на підставі ЗУ «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [5]), «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [6], «Про стандартизацію» [7], «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» [8], «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» [9] та ін. Всі ці закони спрямовані на підвищення ефективності захисту ринку від небезпечної продукції та на забезпечення балансу інтересів виробників і споживачів, заснованих на аналізі ризику використання продукції.

У ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживача» під безпекою продукції розуміється відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, виготовлення й утилізації продукції. Виробник (виконавець) зобов'язаний інформувати споживача про можливий ризик і про безпечне використання продукції за допомогою прийнятих загальновідомих у міжнародній практиці позначень. Відповідно до ст. 4 Закону споживачі продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають, зокрема, право на: захист своїх прав державою; належну якість продукції та обслуговування; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця); відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону; звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав; об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів). За ст. 14 цього Закону споживач має право на безпеку продукції (товарів, наслідків робіт) тощо. Відтак, споживач має право на те, щоб продукція за звичайних умов її використання, зберігання і транспортування була безпечною для його життя, здоров'я, навколишнього природного середовища, а також не завдавала шкоди його майну.

ЗУ «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» (ст. 5) містить норму, відповідно до якої продукція є такою, що має дефект, коли вона не відповідає рівню безпеки, на яку споживач або користувач має право розраховувати, виходячи з усіх обставин, зокрема пов'язаних із розробленням, виробництвом, обігом, тран-

спортуванням, зберіганням, встановленням, технічним обслуговуванням, споживанням, використанням, знищенням (утилізацією, переробкою) цієї продукції, а також наданням застережень та іншої інформації про таку продукцію, у тому числі: представлення продукції споживачеві або користувачеві, включаючи її вигляд, склад, упаковку, маркування та іншу інформацію про продукцію, її споживання, використання та знищення (утилізацію, переробку); використання продукції, яке обґрунтовано можна передбачити; час, коли продукцію було введено в обіг. Продукція не може вважатися такою, що має дефект, лише з тієї причини, що після її введення в обіг було введено в обіг продукцію кращої якості.

Під безпечною нехарчовою продукцією, відповідно до ЗУ «Про загальну безпечність нехарчової продукції», визнається будь-яка продукція, яка за звичайних або обґрунтовано передбачуваних умов використання (у тому числі щодо строку служби та за необхідності введення в експлуатацію вимог стосовно встановлення і технічного обслуговування) не становить жодного ризику чи становить лише мінімальні ризику, зумовлені використанням такої продукції, які вважаються прийнятними і не створюють загрози суспільним інтересам, з урахуванням:

- характеристик продукції, у тому числі її складу, упаковки, вимог щодо встановлення і технічного обслуговування;

- впливу продукції на іншу продукцію, якщо вона буде використовуватися разом із нею;

- попереджень, що містяться на етикетці продукції, в інструкції з її використання та знищення, а також в іншій інформації стосовно продукції;

- застережень щодо споживання чи використання продукції певними категоріями населення (дітьми, вагітними жінками, людьми похилого віку тощо).

Зазначене визначення майже повністю співпадає з визначенням «безпечної продукції», що міститься в Директиві 2001/95/ЄС [10]. Разом із тим у Директиві зазначається, що можливість досягнення більш високого рівня безпеки або придбання іншої продукції, що становить менший ризик, не являється достатньою підставою для визнання продукції безпечною.

Взагалі вимоги до безпеки різних видів продукції встановлені в технічних регламентах та відповідають загальним положенням безпеки продукції, передбаченим Директивою 2001/95/ЄС. Крім того, слід зазначити, що продукція, на яку в державних стандартах та в інших нормативно-технічних документах є вимоги щодо безпеки для здоров'я і життя населення, підлягає обов'язковій сертифікації.

Під небезпечною нехарчовою продукцією розуміється будь-яка продукція, що не відповідає терміну «безпечна нехарчова продукція». Забезпечення безпечності продукції визначається у ЗУ «Про загальну безпечність нехарчової продукції» як комплекс заходів, що вживаються виробниками, розповсюджувачами, органами державного ринкового нагляду з метою забезпечення відповідності

продукції, що введена в обіг на ринку України, загальній вимозі щодо безпечності нехарчової продукції.

У випадку, коли технічні регламенти задають мінімально необхідні вимоги безпеки у вигляді істотних вимог, якісно визначають необхідний рівень безпеки, для виготовлення конкретної продукції необхідно встановити конкретні значення її параметрів, що відповідають істотним вимогам [11]. Доказ відповідності заявлених виробником вимог істотним вимогам технічних регламентів може забезпечуватися шляхом їх зіставлення з показниками безпеки, що містяться в гармонізованих національних стандартах, хоча застосування цих стандартів є добровільним.

У цьому випадку має діяти принцип «презумпції відповідності», що полягає в тому, що суттєві вимоги технічних регламентів (мінімально необхідних) вважаються виконаними, якщо вони відповідають конкретним вимогам національних стандартів, гармонізованим із цим технічним регламентом. При цьому завдання вимог безпеки вичерпним чином може бути інтерпретовано, як встановлення всіх можливих джерел небезпеки, стосовно до яких і повинні встановлюватися мінімально необхідні вимоги безпеки.

Принцип «презумпції відповідності» повинен стати важливою правовою нормою, що зв'язує обов'язкові для виконання технічні регламенти зі стандартами, які є добровільними. Такий підхід забезпечує формування прозорої дворівневої структури документів, у якій на верхньому рівні – технічні регламенти, а на нижньому – гармонізовані з ними добровільні для застосування стандарти.

Протягом останніх років в Україні прискореними темпами приймаються стандарти, гармонізовані з міжнародними і європейськими [12]. Важливе місце серед них займають нові стандарти ISO, які будуть особливо корисні для малих і середніх підприємств, і стануть у нагоді при управлінні їх програмами безпеки продукції. Особливо слід виділити стандарт ISO 10377:2013 «Безпека споживчих товарів – керівні принципи для постачальників», що надає універсальні керівництва та практичні інструменти для виявлення, оцінки, усунення або зменшення потенційних ризиків безпеки, перш ніж продукти потраплять на ринок. Його використання має призвести до скорочення кількості травм і підвищення довіри споживачів, скоротити кількість дорогих відкликів продукції та багато іншого [13]. З урахуванням існуючого розуміння категорій «безпека» і «якість» можна прийти до висновку, що безпека є елементом більш широкого поняття «якість». У зв'язку з цим із метою однакового застосування відповідних інститутів законодавцю необхідно чітко розмежувати ці поняття і внести відповідні корективи в чинне законодавство. У зв'язку з цим слід звернути увагу на той факт, що в ЗУ «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» не здійснено поділ даних понять.

О.П. Письменна робить висновок, що якість виступає мірою придатності і корис-

ності товару (роботи, послуги) [14, с. 10]. На думку науковця, якість товару являє собою сукупність його істотних властивостей, встановлених відповідно до договору нормативними актами, які містять обов'язкові вимоги до їхньої якості, інформацію про товар, яка поширюється виробником, виконавцем, продавцем і рекламодавцем, а також, звичайно, пропонованими вимогами (звичаями ділового обігу). До недоліків товару (роботи, послуги) вона відносить відсутність у товару однієї з властивостей, що належать до числа істотних (недолік у вузькому розумінні слова). Наявність такого недоліку дозволяє говорити про недоброякісність товару (роботи, послуги). До недоліків автор відносить, зокрема, наявність у товару (роботи, послуги) властивостей, що роблять його небезпечним для життя, здоров'я, майна громадян, організацій або навколишнього природного середовища.

Вдосконалення управління системою безпеки в провідних країнах здійснюється на основі аналізу й оцінки ризику, що відбуваються на стадії контролю за продукцією. Досвід розвинутих країн свідчить, що саме цей метод дозволяє передбачати і здійснювати ефективні запобіжні заходи щодо ймовірно можливих небезпек. Еволюція наукових поглядів на поняття «ризик» має багатовікову історію. У різні історичні епохи вивченню сутності ризиків приділялася особлива увага. У процесі розвитку теоретичних положень трактування поняття «ризик» переосмислювалося та змінювалося, проте до теперішнього часу не має єдиної думки стосовно визначення його сутності [15, с. 14].

Теорія рішень розглядає ризик, як вірогідність появи несприятливої події та визначається шляхом порівняння ймовірнісних величин. На стадії підготовки продукції несприятливими подіями є прийняття рішення про непридатність продукції, яка насправді є придатною (ризик виробника) та прийняття рішення про придатність продукції, яка насправді є непридатною (ризик споживача) [16, с. 16]. У теорії ігор кількісна величина максимального збитку, нанесеного в результаті небажаної події, називається ризиком і визначається, як математичне сподівання функції втрат. Функцією втрат при оцінюванні ризиків безпеки продукції можна вважати залежність втрат виробництва шкоди від недостовірності визначення безпеки продукції.

Аналіз ризиків – це структурований процес, метою якого є визначення як вірогідності, так і розмірів несприятливих наслідків досліджуваної дії, об'єкта або системи. При цьому, як несприятливі наслідки розглядається шкода, що може бути нанесена людям, майну або навколишньому середовищу. За допомогою проведення аналізу ризиків робляться спроби відповісти на три основні питання: 1) що може вийти з ладу (ідентифікація небезпеки); 2) з якою вірогідністю це може відбутися (аналіз частоти); 3) які наслідки цієї події (аналіз наслідків). Слід вказати, що з упровадженням у виробництво систем управління якістю та систем управління вимірювання виникли нові умови для ефективного управління ризиками виробництва.

Під час конференції «Нові концепції в сфері ринкового нагляду в рамках реформування системи технічного регулювання України» (м. Одеса, 2015 р.) було виокремлено такі критерії оцінки ризику:

- 1) небезпечні фактори, що впливають або можуть вплинути на життєдіяльність людини під час споживання (використання) продукції;
- 2) категорії споживачів, які можуть споживати (використовувати) продукцію;
- 3) види травм, які можуть отримати споживачі під час споживання (використання) продукції;
- 4) характеристика та тяжкість ушкоджень, які можуть бути наслідком отримання травми певними категоріями споживачів під час споживання (використання) продукції;
- 5) наслідки, що пов'язані з отриманими травмами.

Якщо встановлено, що продукція становить серйозний ризик для споживачів, серед яких люди похилого віку, вагітні жінки, діти, цю продукцію вилучають із обігу, відкликають, забороняють на ринку.

У ЗУ «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» ризик визначено, як можливість виникнення та вірогідні масштаби наслідків негативного впливу протягом певного періоду часу.

Слід зазначити, що в ЗУ «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» на відміну від інших законодавчих актів здійснено чітку диференціацію таких понять, як «ризик», «аналіз ризику», «оцінка ризику», «управління ризиком», «повідомлення про ризик», що було б слушним і для нормативних актів, що регулюють питання безпеки продовольчої та непродовольчої продукції.

Можливо доречним було б урахування досвіду Німеччини, де поряд із захистом прав споживачів працює федеральний інститут оцінки ризиків (BfR) [1, с. 124]. Він займається оцінкою існуючих і виявленням можливих ризиків для здоров'я, складанням рекомендацій щодо зниження ризиків. У своїх оцінках і рекомендаціях BfR не залежить від будь-яких економічних, політичних і соціальних інтересів, а результати дослідження надає у доступній формі для широкого загалу. На національному рівні вчені BfR співпрацюють з федеральними науково-дослідними інститутами та університетами. На європейському рівні їх партнером є Європейське управління з безпеки харчових продуктів (EFSA), а на міжнародному – відповідні комітети Світової організації охорони здоров'я. BfR інформує громадськість про можливі ризики для здоров'я і наукові дослідження в області харчової, хімічної продукції, а також безпеки продукції.

Висновки. Таким чином, характеристика ризику є категорією інтегральною, яка визначається ймовірністю наявності чи ступенем значимості відомих або потенційних несприятливих наслідків для здоров'я та безпеки людини. Така ймовірність оцінюється за кількісними чи якісними показниками і визначається рівнями: «низький», «середній» або «високий». Управління ризиками на підприємстві можна визначити, як сукупність процесів, пов'язаних із ідентифікацією, аналізом ризи-

ків, підготовкою та прийняттям рішень. Алгоритм заходів управління ризиками складається з наступних етапів: планування управління ризиками; ідентифікація ризиків; кількісна та якісна оцінка ризиків; моніторинг та контроль ризиків; розроблення та впровадження корегуючих та попереджуючих заходів, що спрямовані на послаблення наслідків прояву негативних ризиків. Розроблення своєчасних та ефективних заходів управління ризиками втрати якості сировини, а також упровадження інноваційних методів боротьби з факторами, що викликають втрату якості, дозволить вітчизняному виробнику задовольнити потреби населення в безпечній продукції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Плахтій Ю.Р. Ризики у сфері захисту прав споживачів / Ю.Р. Плахтій, Р.І. Байцар // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». / Сер. : Автоматика, вимірювання та керування. – 2013. – № 753. – С. 123–129. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VNULP_2013_753_21.pdf.
2. План імплементації Регламенту (ЄС) № 765/2008 Європейського Парламенту та Ради, Директиви 2001/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Рішення № 768/2008/ЄС Європейського Парламенту та Ради, Директиви Ради 85/374/ЄС з питань безпеки продукції та ринкового нагляду. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/247997520/Food_safety_Market_Serveillance.pdf
3. Микійчук М.М. Метрологічні ризики контролю якості продукції на стадії виготовлення / М.М. Микійчук // Методи та прилади контролю якості. – 2011. – Вип. 26. – С. 90–93.
4. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-ХІІ // ВВР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
5. Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15.01.2015 р. № 124-VIII // ВВР. – 2015. – № 14. – Ст. 96.
6. Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР // ВВР. – 1998. – № 19. – Ст. 98.
7. Закон України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 р. № 1315-VII // ВВР. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.
8. Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14.01.2000 р. № 1393-XIV // ВВР. – 2000. – № 12. – Ст. 95.
9. Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 02.12.2010 № 2735-VI // ВВР. – 2011. – № 21. – Ст. 144.
10. Директива 2001/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 3 грудня 2001 р. «Про загальну безпеку продукції» // Офіційний вісник ЄС. – L 11, 15 січня 2002 р. – С. 4–17.
11. Окрепилов В.В. Законодательное обеспечение безопасности продукции и повышение качества жизни. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dpr.ru/journal/journal_23_21.htm.
12. Олейнікова С.С. Державне регулювання систем стандартизації та сертифікації в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / С.С. Олейнікова ; Донецьк, держ. ун-т упр. – Донецьк, 2008. – 20 с.
13. Два новых международных стандарта ISO на безопасность продукции и отзыв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://qms.com.ua/ru/component/content/article/9-russkij/novosti/36-dva-novykh-mezhdunarodnykh-standarta-iso-na-bezopasnost-produktsii-i-otzyv>.
14. Письменна О.П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.П. Письменна / Одес. нац. юрид. акад. – О., 2006. – 19 с.
15. Управління ризиками в митній справі: зарубіжний досвід та вітчизняна практика : монографія. – [Електронний ресурс] / за заг. ред. І.Г. Бережнюка. – Хмельницький. : ПП. Мельник А.А., 2014. – 288 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dndims.com/upload/files/ryzyky_monograf.pdf.
16. Проненко В.И. Метрология в промышленности. / В.И. Проненко, Р.В. Якирин. – Техніка, 1979. – 223 с.